

Halina Kurek
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ORCID 0000-0002-9578-7293

Anna Piechnik
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ORCID 0000-0002-6116-5939

Tożsamość regionalna utrwalona w leksyce.
Halina Pelcowa, *Dziedzictwo leksykalne
wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*,
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-
-Skłodowskiej, Lublin 2023, ss. 223

Monografia Haliny Pelcowej pt. *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego* stanowi zwieńczenie olbrzymiego dzieła, jakim jest samodzielnie przez Autorkę opracowany *Słownik gwar Lubelszczyzny*. Od roku 2012 Halina Pelcowa wydała dwanaście tomów *Słownika*, utrwalających tematyczną leksykę gwarową macierzystego regionu. Wszystkie ukazały się nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Były to tomy: I – *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż* (2012), II – *Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana* (2014), III – *Świat zwierząt* (2015), IV – *Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza* (2016), V – *Świat roślin* (2017), VI – *Pokarmy* (2019), VII – *Odzież i obuwie. Przędzenie lnu i tkanie płótna* (2020), VIII – *Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe* (2020), IX – *Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne*

i zawodowe (2021), X – Obrzędowość i obyczajowość ludowa (2022), XI – Meteorologia i astronomia. Czas. Kolory (2022) oraz XII – Czynności – Miary – Uczucia – Cechy i właściwości – Inne. Teksty gwarowe, indeks hasel (2023). *Słownik gwar Lubelszczyzny* jest dziełem imponującym. Zawiera 23 360 hasel z zakresu wiejskiej kultury materialnej i duchowej, wzbogaconych 390 ilustracjami i 510 mapami językowymi. Koncepcja tematycznego układu słownika, mimo że współcześnie wykorzystywana przez etnolingwistów (np. w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych*, por. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 1996–2025) i niektórych dialektologów¹, wyróżnia dzieło Haliny Pelcowej na tle innych dużych gwarowych opracowań leksykograficznych XXI wieku².

Monografia *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego* jest finalnym ogniwem projektu „Regionalne dziedzictwo językowe Lubelszczyzny o charakterze etnicznym: *Słownik gwar Lubelszczyzny* (tomy VI–XII) z dokumentacją leksykologiczną, kartograficzną, ikonograficzną i dźwiękową” wpisanego w priorytetowy obszar badawczy „Dziedzictwo kulturowe, językowe i historyczne o charakterze etnicznym i regionalnym”. Celem projektu było „zachowanie i utrwalenie zanikającego dziedzictwa kulturowego, służącego jego ochronie, upowszechnianiu i włączeniu do żywej tradycji kultury narodowej” (s. 9). Dzieło leksykograficzne badaczki oraz recenzowana monografia stanowią dowód silnego związku emocjonalnego Haliny Pelcowej z eksplorowanym terenem (co podkreślała już Anna Tyrpa, 2016: 126) i szacunku wobec jego dziedzictwa językowo-kulturowego, akcentowanego także dedykacją (obecną i w *Słowniku*, i w książce): *Lubelszczyźnie – Ziemi Mojej Rodzinnej i Jej Ludziom*.

Zapowiedzią książki Haliny Pelcowej było osiem pilotażowych artykułów, które Autorka, po ponownej refleksji i modyfikacji, wykorzystwała do przygotowania monografii. W związku z tym recenzowana książka zawiera część zawartych w nich ustaleń metodologicznych i interpretacyjnych (wykaz tych artykułów zamieszczono we *Wstępie*). Jednak to właśnie recenzowana książka (a nie wspomniany wyżej zbiór artykułów, który teoretycznie mógłby zostać wydany w postaci analectów) ukazuje w pełni wysoki poziom świadomości badawczej Autorki, próbującej ocalić

¹ Szczególnie przez dialektologów poznańskich, którzy we współpracy ze społecznością lokalną tworzą słowniki gwarowe w ramach projektu *Wielkopolskie Słowniki Regionalne* (por. Kobus, Gniazdowski 2018; Kobus, Migdałek 2021, 2022, 2023; Kobus, Stępień 2018; Osowski 2018a, 2018b, 2019; Sierociuk 2019).

² Rozmachem i drobiazgowością opisu może konkurować jedynie z (niemającymi układu tematycznego) dziełami Józefa Kąsia dotyczącymi Małopolski górzystej (por. *Słownik gwar orawskich*, 2011; *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, 2015–2019 oraz przygotowywany przez J. Kąsia i Macieja Raka *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*, 2024–2025).

od zapomnienia może już ostatnie elementy gwary i tradycyjnej kultury ludowej regionu lubelskiego.

Obecnie leksyka gwarowa podlega w całej Polsce nadzwyczaj szybkim przemianom wskutek nacisku czynników zewnętrznych, pozajęzykowych, jak też z powodu narastającej konkurencji kodu ogólnopolskiego, wypierającego gwarę ludową z oficjalnych aktów mowy, zwłaszcza wiejsko-miejskich. Proces samorzutnego zamierania poszczególnych leksemów, jak i przypadki świadomego rugowania niektórych z nich w idiolektach mieszkańców wsi i zastępowania ich heteronimami zapożyczonymi z ogólnej polszczyzny, prowadzi w środowisku wiejskim do nieuchronnego zaniku słownictwa gwarowego, które za kilka lat nie będzie już możliwe do odtworzenia. To wszystko powoduje, że badanie gwarowego słownictwa należy do wyjątkowo trudnych zadań (Karaś 2019: 19).

W dobie zachodzących na wsi przemian: społecznych, cywilizacyjnych i językowo-kulturowych książka Haliny Pelcowej, jako integralna część, a zarazem zwieńczenie prac nad *Słownikiem gwar Lubelszczyzny*, stawiająca sobie za cel ocalenie zanikającej leksyki gwarowej i utrwalonej w niej kultury ludowej regionu lubelskiego, zyskuje bezcenną wartość. Pomysł zamknięcia dwunastotomowego dzieła słownikowego monografią podsumowującą jest na gruncie polskiej leksykografii prekursorski.

Kompozycja książki Haliny Pelcowej jest gruntownie przemyślana i przejrzysta. Monografia dzieli się na kilka części: *Wstęp*, pięć numerowanych rozdziałów (I. *Słownik gwar Lubelszczyzny jako źródło wiedzy o regionie*, II. *Sposoby prezentacji słownictwa w leksykonie gwarowym*, III. *Bogactwo leksykalne regionu zamknięte w Słowniku gwar Lubelszczyzny*, IV. *Wypowiedź gwarowa jako przekaz językowo-kulturowy*, V. *Dziedzictwo ukryte w słowach i ich wykładnikach kulturowych*), *Zakończenie*, *Bibliografia*, *Mapy*, *Spis map* oraz streszczenia w języku angielskim i ukraińskim. W rozdziałach I–V Autorka zastosowała nowoczesny, interdyscyplinarny sposób analizy materiału leksykalnego, sięgając po aparaturę pojęciową z zakresu kognitywistyki, socjolingwistyki oraz pragmatyki językowej. „Tradycyjne metody opisu – jak pisze Halina Pelcowa – są łączone z nowym spojrzeniem na gwary przedstawione przez pryzmat zmian zachodzących na wsi i ich odzwierciedlenie w zachowaniach językowych, co pozwala na pokazanie wszechstronnego obrazu nie tylko zjawisk językowych, lecz też całej sfery społeczno-kulturowo-obyczajowej mieszkańców współczesnej i dawnej wsi” (s. 18).

W każdym z pięciu rozdziałów wydzielono kilka odrębnych całości. I tak, w rozdziale pierwszym zatytułowanym *Słownik gwar Lubelszczyzny jako źródło wiedzy o regionie* Autorka przedstawiła: (1) *Gwary Lubelszczyzny – przyszłość i współczesność badań leksykalnych*, (2) *Słowniki gwarowe jako sposób interpretacji słownictwa* i (3) *Słownik gwar Lubelszczyzny w przestrzeni regionalnej Polski wschodniej*. Badaczka przekonująco uzasadnia, że Lubelszczyzna, jako

obszar wielokulturowy i gwarowo niezwykle skomplikowany, jest odrębną całością, również językową i, aby uchwycić jej specyfikę, w opisie nie można wychodzić od cech językowych, lecz od terytorium, na którym owe cechy współistnieją. Pokazuje też wagę opracowywania słowników gwarowych o zasięgu regionalnym, zestawiających leksykę gwar niejednorodnych dialektalnie, o mieszanym lub przejściowym charakterze, ale dostarczających zawsze dokładniejszych danych niż słowniki ogólnopolskie i ukazujących słownictwo ludowe w szerszym kontekście uwarunkowań wewnątrz- i międzdialektalnych. W dynamicznie zmieniającym się i globalizującym świecie Halina Pelcowa dostrzega ważne miejsce leksykografii gwarowej, przed którą stoją zadania daleko wykraczające poza ewidencjonowanie słownictwa używanego na wsi, związane z koniecznością sięgania po socjolingwistyczne i etnolingwistyczne metody opisu. Słownik winien bowiem odświeżać motywację określonego nazywania elementów świata przez dawne pokolenia mieszkańców wsi, wskazywać obszary szczególnie ważne, wokół których narastało słownictwo oraz ukazywać warstwę emocjonalną towarzyszącą użyciu słowa, a także treści konotowane, symboliczne.

Badaczka wskazuje także na szczególnie ważne elementy, które muszą zawierać słowniki takiego typu. Są to m.in.: (1) konteksty (wyrażenia cytowane), (2) obrazy, jako elementy haseł słownikowych, (3) określone kwalifikatory gwarowe, ale przede (4) niedyferencyjność słownika, jako jego podstawa metodologiczna. Nieograniczanie się do leksyki odróżniającej mowę wsi od polszczyzny ogólnej jest zgodne z postulatem Karola Dejny, który nakazywał koncentrację na słownictwie występującym w gwarze zamiast na tym typowo gwarowym (Dejna 1968: 49–54). We wskazanym rozdziale Autorka omawia pokrótce zawartość każdego z tomów *Słownika gwar Lubelszczyzny* i pokazuje przykłady szczegółowego opisu słownictwa gwarowego. Sposób postrzegania i interpretowania świata przez użytkowników gwar lubelskich co prawda nie różni się zasadniczo od obrazu świata mieszkańców innych regionów, jednak – jak zauważa Autorka – „gdy połączymy wypowiedzi mieszkańców wsi z zasięgiem nazwy, z wielością synonimów gwarowych, to uzyskujemy nową jakość regionalną, nie tylko z bogactwem nazw i ich różnorodnością semantyczną, ale też z przełożeniem na specyfikę geograficzną” (s. 35).

Rozdział drugi, noszący tytuł *Sposoby prezentacji słownictwa w leksykonie gwarowym*, obejmuje cztery części: (1) *Słownictwo gwarowe – słownictwo ludowe – słownictwo regionalne*, (2) *Hasło w Słowniku gwar Lubelszczyzny*, (3) *Tekst i obraz w praktyce leksykograficznej* i (4) *Kwalifikatory leksykalne jako sposób interpretacji świata w słowniku gwarowym*. Autorka porządkuje w nim rozproszone w literaturze przedmiotu treści dotyczące słownictwa ludowego i rozważania na temat różnic między dialektyzmem a regionalizmem. Trzon tej partii książki stanowią rozważania dotyczące hasła słownikowego.

Halina Pelcowa uzmysławia w niej czytelnikowi, że budowa hasła i liczba jego komponentów zależy od przyjętej koncepcji słownika. Sama zaś uważa, że

współczesny słownik gwarowy powinien pozostawać w zgodzie z tradycją i jednocześnie wypełniać przesłanie cywilizacyjne nowoczesnego świata, wymagającego nie tylko stworzenia leksykonu, jako zbioru słów, ale głębokiego zanurzenia tych słów w strukturę regionu i sferę obyczajową, kulturową, wierzeniową, symboliczną i magiczną, z szerokim obudowaniem kontekstowym, układami geograficznymi i ikonografią (s. 37).

Stąd w *Słowniku gwar Lubelszczyzny*, utrwalającym wielokulturowość regionu, hasła konsekwentnie złożone są aż z siedmiu komponentów, w tym z map i ilustracji. Dokumentacja tekstowa oraz wizualizująca treść (ilustracje, znaki specjalne, mapa językowa) stanowią w *Słowniku* równorzędne komponenty haseł.

Interesujące poznawczo są również ustalenia Autorki dotyczące kwalifikatorów leksykalnych jako sposobu interpretacji świata. W tym zakresie tematycznym rozważania Haliny Pelcowej stanowią potwierdzenie i poszerzenie wniosków badaczy świadomości językowej mieszkańców wsi, m.in. Stanisława Cygana (2011: 151–182) czy Józefa Kąsia (1994: 41). W *Słowniku gwar Lubelszczyzny* kwalifikatory nie stanowią osobnego segmentu hasła, jednak są często wprowadzane przez mieszkańców wsi, których wypowiedzi pojawiają się jako egzemplifikacja materiałowa. Stosują oni – zwykle nacechowane wartościująco – operatory metatekstowe o charakterze chronologicznym, modalnym, frekwencyjnym, geograficznym, sytuacyjnym, kulturowym bądź społecznym (często łącząc te kategorie), a ich używanie powoduje, że świat w opowieściach informatorów budowany jest w oparciu o opozycje (w tym: swój – obcy, miasto – wieś, znane – nieznane, starzy – młodzi, dawniej – dziś).

Trzeci rozdział monografii zatytułowany *Bogactwo leksykalne regionu zamknięte w Słowniku gwar Lubelszczyzny* tworzą trzy podrozdziały: (1) *Nazwa a desygnat w wiejskiej przestrzeni językowo-kulturowej*, (2) *Mechanizmy nazwotwórcze a ludowa interpretacja i kategoryzacja słownictwa gwarowego* oraz (3) *Słownictwo gwarowe w czasie i przestrzeni – różnorodność semantyczna i onomazjologiczna*. Wszystkie mają charakter analityczny i bazują na niezwykle bogatym materiale gwarowym, stanowiącym gwarancję wiarygodności wyciąganych wniosków. Punktem wyjścia tej znakomitej partii książki jest stwierdzenie, że nazwa i desygnat, usytuowane w określonym kręgu znaczeniowym i kulturowym, stanowią jedność, na którą nakłada się wartościowanie oraz zmienność w czasie i przestrzeni. W tej części Autorka odsłania także mechanizmy definiowania słów przez informatorów, co daje czytelnikowi wgląd w sposób ludowego postrzegania i kategoryzowania elementów świata.

W rozdziale czwartym pt. *Wypowiedź gwarowa jako przekaz językowo-kulturowy* Halina Pelcowa wyodrębniła dwie części: (1) *Tekst gwarowy jako forma wypowiedzi łącząca przeszłość i współczesność* oraz (2) *Świat realiów wiejskich regionu lubelskiego zamknięty w wypowiedziach gwarowych*. W obu podrozdziałach, stosując metodę kognitywną, Autorka przeprowadziła wnikliwą analizę ludowych tekstów mówionych, pozwalającą uchwycić sposoby konceptualizacji rzeczywistości „małej ojczyzny” wiejskiej przez „prostego” mieszkańca wsi.

Ostatni rozdział teoretyczno-materiałowy zatytułowany *Dziedzictwo ukryte w słowach i ich wykładnikach kulturowych* również został podzielony na dwie części: (1) *Tradycja i tożsamość zamknięta w słownictwie gwarowym i wypowiedziach mieszkańców Lubelszczyzny* oraz (2) *Wartości i wartościowanie w ludowej interpretacji świata*. Autorka wychodzi w nim z założenia, że leksyka gwarowa, zgromadzona w *Słowniku gwar Lubelszczyzny*, to kulturowe znaki pamięci, stanowiące niematerialne dziedzictwo regionu, swoiste archiwum kultury ludowej, utrwalające tę pamięć i przekazujące tradycję kolejnym pokoleniom. Na wybranych przykładach pokazuje trwanie wiejskiej tradycji w ludowych zwyczajach, obyczajach, wierzeniach, obrzędach i zachowaniach magicznych. Tradycją, jak podkreśla Badaczka, jest też ludowy system aksjologiczny oparty na Dekalogu, eksponujący jako wartości: wieś, dom, rodzinę, pracę, religię, wspólnotowość.

Szczegółowe rozważania kończy świetnie zredagowane *Zakończenie*, w którym Autorka, podsumowując wcześniejsze rozważania, podkreśla ważną rolę *Słownika*, jego „misję zachowania i ochrony dziedzictwa przodków oraz tożsamości regionalnej i lokalnej” (s. 186).

Mimo że recenzowana monografia stanowi ostatnie ogniwo wielotomowego dzieła leksykograficznego, to jest także swoistym przewodnikiem po bogactwie leksyki zamieszczonej w *Słowniku gwar Lubelszczyzny* i podpowiedzią, w jaki sposób odczytywać treści językowo-kulturowe owym słownictwem ilustrowane (z zakresu geografii językowej, etnografii, kulturoznawstwa). Książkę tę można zatem z powodzeniem potraktować jako lekturę poprzedzającą eksцерpcję wielkiego słownika gwary, kultury i aksjologii ludowej Lubelszczyzny.

Szczególną wartością tej monografii jest ukazanie przez Autorkę możliwych sposobów naukowego wykorzystania słownictwa zgromadzonego w *Słowniku gwar Lubelszczyzny*. Rozważania Haliny Pelcowej są skoncentrowane na odślanianiu znaczenia leksykalnego i konotowanego słów, obrazu świata spetryfikowanego w leksyce, wiejskiej aksjologii, elementów kultury materialnej, a także sfery zwyczajów, obyczajów, wierzeń odzwierciedlonych w słownictwie. Dzięki książce *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego* otrzymujemy również niezwykle cenne pod względem metodologicznym źródło ukazujące możliwe ścieżki interpretacji

etnolingwistycznej słownictwa ludowego oraz tekstów mówionych także z innych regionów Polski.

Bibliografia

- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S. (red.), 1996–2025, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1–3, Lublin.
- Cygan S., 2011, *Przemiany świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce.
- Dejna K., 1968, „Słownictwo gwarowe” i „słownictwo ludowe”, [w:] *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*, Wrocław, s. 49–54.
- Karaś H., 2019, *Jeszcze o potrzebie dokumentowania leksyki gwarowej (na przykładzie wybranych wyrazów południowomałopolskich z okolic Biecza)*, „Gwary Dziś” XI, s. 19–27.
- Kąs J., 1994, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kąs J., 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków.
- Kąs J., 2015–2019, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, Nowy Sącz.
- Kąs J., Rak M., 2024–2025, *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*, t. 1–2, Kraków.
- Kobus J., Migdałek A. (red.), 2021, *Słownik języka mieszkańców Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Kobus J., Migdałek A. (red.), 2022, *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Kobus J., Migdałek A. (red.), 2023, *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda*, Poznań.
- Kobus J., Gniazdowski T. (red.), 2018, *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Świąta, wierzenia i przesady*, Poznań.
- Kobus J., Stępień M. (red.), 2018, *Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Osowski B. (red.), 2018a, *Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, Poznań.
- Osowski B. (red.), 2018b, *Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego*, Poznań.
- Osowski B. (red.), 2019, *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego*, Poznań.
- Pelcowa H., 2012, *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. 1: Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż*, Lublin.
- Pelcowa H., 2014, *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. 2: Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana*, Lublin.
- Pelcowa H., 2015, *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. 3: Świat zwierząt*, Lublin.
- Pelcowa H., 2016, *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. 4: Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza*, Lublin.
- Pelcowa H., 2017, *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. 5: Świat roślin*, Lublin.

- Pelcowa H., 2019, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 6: Pokarmy, Lublin.
- Pelcowa H., 2020, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 7: Odzież i obuwie. Przędzenie lnu i tkanie płótna, Lublin.
- Pelcowa H., 2020, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 8: Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe, Lublin.
- Pelcowa H., 2021, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 9: Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe, Lublin.
- Pelcowa H., 2022, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 10: Obrzędowość i obyczajowość ludowa, Lublin.
- Pelcowa H., 2022, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 11: Meteorologia i astronomia. Czas. Kolory, Lublin.
- Pelcowa H., 2023, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 12: Czynności – Miary – Uczucia – Cechy i właściwości – Inne. Teksty gwarowe, indeks haseł, Lublin.
- Sierociuk J. (red.), 2019, *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, Poznań.
- Tyrpa A., 2016, *Słowniki gwarowe a tożsamość regionalna*, [w:] *Tradycja dla współczesności*, t. 9: Tożsamości społeczno-kulturowe – kreacja i komunikacja, red. M. Dziekanowska, M. Wójcicka, Lublin, s. 125–138.